

مقاله علمی

مردم‌نگاری پیشه سنگ‌تراشان شیرسنگی در مناطق

بختیاری نشین*

زهرا حیدری^۱

(تاریخ دریافت: ۹۹/۰۶/۱۵، تاریخ تأیید: ۹۹/۰۹/۱۵)

چکیده

شیر یکی از نقشمایه‌های پر تکرار در هنر ایرانی، به ویژه هنرهای تجسمی است. با استناد به یافته‌های باستان‌شناسان، قدمت بکارگیری این کهن‌الگوی جانوری در هنر و آیین‌های ساکنان ایران و به ویژه در هنر آرامگاهی، به چند هزار سال پیش برمی‌گردد. شیرسنگی نمادی جانوری است که از دیر باز به نشانه شجاعت و دلیری بر آرامگاه بزرگان ایل بختیاری استقرار یافته است. این نوشتار با مطالعه میدانی وضعیت کنونی ساخت شیرسنگی، انواع آن، شناخت عوامل موثر در عرضه و تقاضای آن به عنوان یک کالای هویتی در مناطق بختیاری نشین و ارائه آمار کارگاه‌های فعال شیر تراشی، در پی روشن کردن رابطه این نماد با الگوهای حاکم بر تفکر اهالی فرهنگ بختیاری است. داده‌های گردآوری شده به شیوه مردم‌نگاری (با ابزار مصاحبه و ضبط صوت و تصویر) با رویکرد نشانه‌شناسی ساختاری تحلیل شده است. طبق یافته‌های این مطالعه، انطباق ویژگی‌های زیستی شیر ایرانی و زیستگاه آن با قلمرو بختیاری‌ها و با شیوه کوچندگی که از دیر باز شیوه غالب زندگی در این منطقه بوده است و همچنین ارتباط تنگاتنگ انسان و حیوان در این شیوه زندگی به عنوان عوامل انسانی و زیست محیطی موثر در این نماد پردازشها شناخته شده‌اند. شیرسنگی علاوه بر نقش آرامگاهی در آیین‌های شفا و باروری نیز نقش داشته است و در باور بختیاری‌ها جایگاه ویژه‌ای دارد لذا این مطالعه به عوامل روان‌شناختی اجتماعی، سیاسی و فرهنگی که در حفظ و دوام این نماد نقش داشته‌اند نیز پرداخته است.

کلیدواژگان: بختیاری، سنگتراشی، شیرسنگی، نمادگرایی

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد می‌باشد که با راهنمایی دکتر جلال‌الدین رفیع‌فر انجام شده است.

۱ کارشناس ارشد ایران‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران karizesokoot@gmail.com

مقدمه

لازمه مطالعه فعالیت‌های اقتصادی اقوام به ویژه آن دسته از فعالیت‌های اقتصادی که منجر به آفرینش کالایی هنری - هویتی می‌گردد، کشف رابطه ایدئولوژیک آن کالا با فرهنگ، تاریخ و باورهای آن قوم است. پیوند ایدئولوژیک علاوه بر کارکرد هنری به عرضه و تقاضا جهت می‌دهد و نوعی رابطه اقتصادی درون قومی را شکل می‌دهد که موجب تقویت هویت قومی و همبستگی اجتماعی می‌شود. آن چه به این نظام عرضه و تقاضا قوام می‌بخشد، تعلق خاطریست که افراد چه مصرف کننده و چه تولید کننده به هویت قومی خویش دارند.

مشاغل، حرف و مهارت‌های هنری در قلمرو مطالعات مردم شناسی در ابعاد زیستی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی قابل مطالعه‌اند و شناخت حیات مادی جوامع از موضوعات اولیه و اصلی مردم شناسی و مطالعات فرهنگی است. مردم نگاری مشاغل هم در حوزه مردم شناسی اقتصادی قابل انجام است و هم در حوزه مردم شناسی هنر و نماد و نشانه شناسی و از آن جا که رفتارهای اقتصادی و تولیدات هنری با عقاید و ارزش‌ها و به طور کلی با فرهنگ در ارتباط‌اند، از ترکیبات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی محسوب می‌شوند. مهم‌تر این که در حال حاضر با طرح مسائل توسعه و جهانی شدن بازارها، مطالعه ساختار محلی و فرهنگی رفتارهای اقتصادی در حوزه‌های روستایی، عشایری و شهری اهمیت ویژه‌ای می‌یابند.

بختیاری‌ها از ایلات قوم بزرگ گُر هستند که عمدتاً در مناطقی از استان‌های خوزستان، چهارمحال بختیاری، لرستان، فارس و اصفهان ساکن‌اند. بَرِد شیر یا شیرسنگی (شکل ۱) پیکره سنگی شیر است که بر اساس باوری کهن بر گور مردان و زنان ایل قرار داده می‌شود و این سنت همچنان در میان بختیاری‌ها رایج است و اکنون شیرسنگی به عنوان یکی از نمادهای ایل بختیاری شناخته می‌شود. آن چه در مورد حضور شیرهای سنگی در گورستان‌های بختیاری مسلم است این است که به دلیل فرسایش طبیعی و عوامل انسانی نظیر سرقت شیرهای قدیمی توسط سارقین میراث فرهنگی و تخریب شدن شیرها توسط جویندگان گنج (با تصور توخالی بودن این شیرها)، رد یابی قلمرو زمانی حضور این تندیس‌ها در گورستان‌ها دشوار و تا حدی غیرممکن شده است اما نگارنده، تاریخ ۱۲۰۲ ه. ق. را به عنوان قدیمی‌ترین و شیری با تاریخ ۱۳۹۶ ه. خ. (زمان انجام پژوهش) را به عنوان جدیدترین مشاهده خود در این نوشتار ثبت کرده و بسیاری از شیرهای در حال ساخت و پرداخت را نیز مشاهده نموده است.

شکل ۱ - سمت راست: کارگاه سنگتراشی ابراهیم موسوی، خوزستان، ایذه، فروردین ۹۶، وسط: همان، تیر ۹۶، سمت چپ: کارگاه سنگتراشی خدادادی، همان، مسجد سلیمان، خرداد ۹۶، نگارنده

- شیرسنگی علاوه بر سنگ گور بودن، کاربردهای دیگری هم در باور بختیاری‌ها دارند به قرار زیر:
- کودک بیمار (از ترس شدید یا سیاه سرفه و نفس تنگی) را از میان یا زیر پیکره شیرسنگی می‌گذرانند تا بهبود یابد. سه یا هفت بار این کار تکرار می‌شود و معتقدند با این کار نیروهای شر که موجب بیماری شده‌اند از او دور می‌شوند.
 - شکارچیان برای کسب روزی و به دست آوردن شکار خوب، تفنگشان را به شیرسنگی می‌زنند و یا از زیر آن می‌گذرانند.
 - عروس را برگرده شیرسنگی می‌نشانند به امید زادن فرزند پسری شجاع. این باور وجود دارد که توسل به شیرسنگی موجب باروری زنان می‌گردد.
 - این باور وجود دارد که آب باران جمع شده زیر مجسمه شیرسنگی در درمان و رفع بیماری موثر است، از این رو هنگام باران کاسه‌ای بین دست‌ها یا زیر سر شیر قرار می‌دادند.
 - بی‌احترامی به شیرسنگی موجب آزردن روح مرده است.
 - نانی که روی زمین افتاده را برمی‌دارند روی شیر یا زیر شکم شیرسنگی می‌گذارند تا رزق و روزی کم نشود.
 - معتقدند اگر اسب را از کنار شیرسنگی عبور دهند، شجاع می‌شود و در میدان نبرد یا هنگام تاخت و تاز ترس بر او غلبه نمی‌کند.
 - اگر اسبی دل درد بگیرد، به دور شیرسنگی می‌چرخانند و معتقدند بهبود حاصل می‌شود.

- برای دستیابی به خواسته‌ای معین به گردن شیرسنگی دخیل از جنس پارچه می‌بندند.
- نوزاد چهل روزه را از زیر شکم و روی گرده شیر چند بار عبور می‌دهند تا از آسیب‌های ممکن در امان بماند.
- معتقدند اگر کسی شیرسنگی را جابه‌جا کند موجب مرگ یکی از نزدیکان خود می‌شود.
- زنان نازا سه‌سه‌شنبه شب پشت سرهم سه‌بار از شکم شیرسنگی که بر مزار شهیدی نصب شده عبور می‌کنند تا صاحب فرزند شوند (قنبری، ۱۳۹۳: ۱۰۳).
- با توجه به جایگاه شیرسنگی در فرهنگ بختیاری، نقش هنرمندان سنگتراشی که این شیرها را از دل سنگ بیرون می‌کشند قابل مطالعه است و ساخت و پرداخت شیرسنگی به عنوان یکی از مشاغل و مهارت‌های بومی می‌تواند نمایانگر بخشی از حقایق فرهنگی ایل بختیاری باشد.

پیشینه

اگرچه در مطالعات ایرانی چندین مقاله و کتاب در مورد شیرسنگی به عنوان نماد ایل بختیاری موجود است اما تا کنون به پدید آوردگان این شیرهای سنگی به طور مستقل پرداخته نشده است. این پژوهش به دنبال معرفی کامل یکی از هنرهای قومی ایران و کشف سازوکارهای عرضه و تقاضای این کالای فرهنگی و معرفی استادان این رشته هنری می‌باشد.

روش تحقیق

این پژوهش از نوع مطالعات مردم‌نگاری است. روش گردآوری داده‌ها میدانی بوده، پژوهشگر با حضور در میدان تحقیق و استفاده از ابزار مصاحبه و ضبط صوت و تصویر، داده‌ها را گردآوری و سپس به تجزیه و تحلیل آن‌ها پرداخته است. مصاحبه‌ها از نوع نیمه ساختارمند و مصاحبه شوندگان همان سنگتراشان شیرسنگی مناطق بختیاری نشین لرستان، چهارمحال بختیاری، خوزستان و اصفهان بوده‌اند و اشتغال به این حرفه شرط ورود به این مطالعه بوده است. آنها مجموعاً شامل ۴۵ سنگتراش از ۱۲ شهر و روستا (۲۹ کارگاه ثابت و سیار) هستند. زمان انجام این تحقیق از شهریور ۱۳۹۵ تا تیرماه ۱۳۹۶ می‌باشد که پژوهشگر طی سه مرحله به گردآوری و اعتبار سنجی اطلاعات پرداخته است. از آثار نویسندگان و محققان نیز به عنوان روش مکمل در جهت دستیابی به اطلاعات زمینه‌ای و پژوهش‌هایی که پیش‌تر در این زمینه انجام گرفته استفاده شده است.

معرفی میدان تحقیق

منطقه وسیعی از غرب کشور، مرکز و مناطقی از سواحل خلیج فارس، قلمرو لرهاست، که حدود ۱۲۳۰۰۰ کیلومتر مربع وسعت دارد. قوم لر به دو گروه: لر بزرگ و لر کوچک تقسیم می‌شود. قلمرو لر کوچک حدود ۴۸۰۰۰ کیلومتر مربع شامل لرستان و ایلام و قلمرو لر بزرگ حدود ۷۵۰۰۰ کیلومتر مربع شامل چهار محال بختیاری، بخش‌هایی از خوزستان و لرستان و اصفهان، کهگیلویه و بویر احمد و بخش‌هایی از استان فارس و بوشهر می‌باشد. لر بزرگ خود به چهار ایل بختیاری، ممسنی، لرهای کهگیلویه و حیات داودی تقسیم می‌شود. ۵۷ درصد قلمرو لر بزرگ در اختیار بختیاری‌هاست. کل این قلمرو سرزمینی کوهستانی می‌باشد که در میان رشته کوه‌های زاگرس مرکزی قرار دارد که حدود ۸۰ درصد آن کوه و تپه ماهور است. بختیاری‌ها عمدتاً در استان‌های اصفهان، لرستان، خوزستان و چهار محال زندگی می‌کنند (صفی نژاد، ۱۳۸۱: ۵۷ - ۶۷). این قوم به دو شاخه چهارلنگ و هفت لنگ تقسیم می‌شود. اکثریت شاخه هفت لنگ به صورت کوچرو زندگی می‌کنند و در قلمرو خود از مرتعی به مرتع دیگری روند. شاخه چهارلنگ در حال حاضر از حیث جمعیت به مراتب کمتر از هفت لنگ‌ها هستند و عمدتاً در بخش‌های جنوب شرقی قلمرو بختیاری سکونت دارند و بیشتر در دهات زندگی می‌کنند (امیر احمدیان، ۱۳۷۸: ۳۷). بخش‌های لر نشین ایران هزاران سال است که سکونتگاه گروه‌های مختلف انسانی می‌باشد. شواهد گوناگون نشان می‌دهد که سرزمین باستانی قوم لر ده‌ها هزار سال پیش، مسکونی بوده است. منابع و امکانات طبیعی از قبیل آب، جنگل، مراتع، بارندگی مناسب، آبگیرهای فراوان و دره‌های مستعد برای کشاورزی، این سرزمین را به یکی از بهترین زیستگاه‌ها و محل تجمع و سکونت گروه‌های انسانی در گذشته تبدیل نموده و افزون بر این امکانات، در بلندی‌های زاگرس و دامنه‌های آن، محیط مناسبی برای رویش نباتات علوفه‌ای و گونه‌های مختلف حیوانات فراهم شده بود. کاوش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهند که قدمت سکونت انسان در این منطقه به چهل هزار سال می‌رسد. بازمانده‌های فرهنگی دوران پارینه سنگی، میان سنگی، نوسنگی و شهرنشینی در این ناحیه به چشم می‌خورد. سرزمین بختیاری، از جمله معدود سرزمین‌هایی است که انسان برای اولین بار به اهلی کردن حیوانات و نباتات پرداخته یا به دیگر سخن، زندگی ده‌نشینی و کشاورزی را آغاز نموده‌است که لازمه پیدایش تمدن می‌باشد (امان‌اللهی، ۱۳۷۰: ۲۵). پیش از ورود آریایی‌ها، بخشی از اراضی لر نشین کنونی یعنی قسمتی از لرستان در تصرف کاسی‌ها و بقیه مناطق چون بختیاری، بویر احمد - کهگیلویه و ممسنی جزو قلمرو ایلامیان بود سپس اقوام آریایی پارسی زبان یعنی ایرانیان در حدود سه

هزار سال پیش به این مناطق مهاجرت کردند و بتدریج بر ایلامیان و کاسیان پیروز شدند و فرهنگ و زبان خود را جایگزین فرهنگ و زبان آن‌ها نمودند. این روند با استقرار هخامنشیان در نواحی شروع و با تصرف مناطق بویر احمد - کهگیلویه و ممسنی ادامه یافت ولی به نظر می‌رسد دامنه نفوذ آریایی‌ها در لرستان در زمان ساسانیان به اوج خود رسیده است. پس از استقرار آریایی‌ها، اقوام غیر آریایی چون اعراب و ترکان به ترتیب در قرن اول و پنجم هجری به بعد در بعضی از مناطق لرنشین سکونت گزیدند. در بین این اقوام نفوذ فرهنگی اعراب بیش از سایرین بود زیرا با هجوم آنها اسلام جایگزین دین زرتشت شد و بدین ترتیب بسیاری از آداب و سنن آریایی وابسته به آیین زردشت از میان رفت. بر این اساس لرها قومی آریایی، پارسی زبان و ایرانی الاصل‌اند که از نظر جسمی و فرهنگی کما بیش با اقوامی چون ایلامیان، کاسی‌ها، اعراب و ترکان درآمیخته و با این حال توانسته‌اند اصالت خود را بیش از دیگر گروه‌های ایرانی حفظ کنند (همان: ۴۵).

سنگ‌رشی و اهمیت این پیشه در میان بختیاری‌ها

کوه‌های زاگرس میانی، مسکن بزرگترین ایل ایران یعنی بختیاری، پوشیده از سنگ است و کوچندگان در این گستره جغرافیایی، استفاده‌های بیشمار از طبیعت اطراف خود می‌برند. کاربرد سنگ در زندگی روزمره بختیاری‌ها اگرچه در مواردی به علت نزدیکی به شهرها و ورود فناوری‌های جدید به زندگی آن‌ها کم شده اما همچنان در بسیاری موارد سنگ به طور بی‌رقیب و ارزشمند در زندگی آنان حضور دارد. امیراحمدیان در کتاب *ایل بختیاری* موارد استفاده از سنگ در این ایل را برمی‌شمارد که عمده‌ترین آن‌ها عبارتند از:

- چُل خاله سکویی سنگی است که از قسمت‌های اصلی و مهم چادر به شمار می‌رود که شامل سکویی سنگ چین که هم به عنوان طاقچه برای قرار دادن خورجین‌ها و رختخوابها و سایر لوازم به کار می‌رود و هم تکیه گاه چادر است.
- از سنگ برای نگه داری بندهای چادر هنگام نصب استفاده می‌کنند به ویژه در زمین‌هایی که امکان کوبیدن میخ چادر کم است.
- سنگ به عنوان وزنه؛ هنگام تهیه پنیر برای تحت فشار قرار دادن و تخلیه آب آن از تخته سنگی استفاده می‌کنند.
- سنگ به عنوان سطحی برای خشک کردن کشک در آفتاب.

- سنگ به عنوان مصالح اصلی خانه‌های قشلاقی کوچندگان؛ به ساختمان سنگی خشکه چین و بدون ملاط "لیر" می‌گویند و برای ساخت آبریزگاه، طویله، لانه مرغ و سگ و انبار هم از این نوع بنا استفاده می‌کنند.
 - استفاده از سنگ در ساخت پرچین و دیوار مزارع.
 - استفاده از سنگ در ساختن اجاق و جایگاه آتش و پخت و پز.
 - استفاده از سنگ برای نگه داشتن و ثابت کردن دستگاه بافندگی.
 - استفاده از سنگ به عنوان سلاح سرد برای دفع حیوانات.
 - استفاده از تراشه سنگ به عنوان ابزار ذبح حیوان در شرایط اضطراری به ویژه برای چوپانان.
 - استفاده از سنگ و صخره‌های شکاف دار برای ساخت کندو و تهیه عسل.
 - استفاده از سنگ در ساخت ابزار کوبیدن و آسیاب کردن مواد؛ انواع هاون و دستاس در حال حاضر هم کاربرد دارند. سنگ آسیاب در اندازه‌های مختلف در گذشته مورد استفاده داشته‌اند.
 - استفاده از سنگ در ساخت غلتک با نام "توتر" یا بام غلتان.
 - استفاده از سنگ در ساخت ظروف شیر دوشی و آبخوری حیوانات و آخور حیوانات. این ظروف نام‌های مختلف دارند مانند سنگ هرو و کل و سنگ او.
 - استفاده از سنگ به عنوان علامت و نشانه برای شناسایی محل‌ها و مسیر؛ ستون کوچک سنگی که کاله نام دارد که برای گم نکردن مسیر کوچ از آن بهره می‌گیرند.
 - استفاده از سنگ در ساخت بنای یادبود به نام "مافه گه".
 - استفاده از سنگ در ساخت سنگ مزار به شکل‌های مختلف از جمله تندیس‌هایی باعنوان "برد شیر" و قرار دادن آن بر مزار مردان دلاور ایل (امیر احمدیان، ۱۳۷۸: ۳۴۵).
 - قرار دادن سنگ روی هم به نشان سوگند.
 - زیارت سنگ به نیابت امام زاده‌ای خاص که بی حرمتی به این سنگ‌ها حتی گناه تلقی می‌شود؛ این سنگ‌های روی هم چیده را به امید باران خواهی هم زیارت می‌کنند (قنبری، ۱۳۹۳: ۴۴).
- اگر چه در بسیاری از این موارد سنگ به صورت طبیعی به کار می‌رود ولی در مواردی سنگ‌ها تراشیده و شکل می‌گرفتند که موضوع این پژوهش یکی از این موارد یعنی ساخت شیرسنگی است که از پیچیده‌ترین و دشوارترین سازه‌های سنگی در ایل بختیاری است که توسط سنگتراشان پرتوان و هنرمندان ماهر بومی ساخته می‌شده است و همچنان در شکل سنتی و صنعتی ساخته

می‌شود و بر گورهای بختیاری استقرار می‌یابد. شیرسنگی مجسمه یا صورتی سنگی است که در هیئت شیر ساخته می‌شود و بر مزار مردان و زنان بختیاری نصب می‌شود. البته نصب شیر بر مزار مردان رایج‌تر بود ولی از آن جا که در رده بندی‌های قدرت در ساختار اجتماعی بختیاری «بی بی»ها هم از جایگاه اجتماعی بالایی برخوردار بودند قطعاً نصب شیر بر مزار بی بی‌ها هم چندان دور از قواعد سنت شیرسنگی نبوده است و نیست. نگارنده دو نمونه گور زنان بختیاری را در روستای شیخان بلوطک از توابع ایذه با مجسمه و پیکره شیر با تاریخ نصب ۱۳۹۶ و ۱۳۹۵. خ. مشاهده نموده است. نمونه‌های قدیمی مشاهده نشد ولی به گفته سنگتراشان و اهالی منطقه بر گور زنان هم شیرسنگی قرار می‌داده‌اند. به نظر یکی از سنگتراشان پرکار ایذه (ابراهیم موسوی) شیرسنگی فقط مختص گور مردان نبود و یکی از دلایلی که می‌آورد این است که تعدادی از شیرهای سنگی بسیار قدیمی که نام و نشانی از صاحبان آنان باقی نمانده است فاقد اندام نرینه هستند حال آن که در ساخت بسیاری از شیرها به وضوح اندام نرینه تراشیده شده است و احتمال این که آن دسته از شیرها بر مزار زنان مستقر بوده‌اند وجود دارد. آن چه مسلم است شیرسنگی را بر مزار هر کسی نمی‌گذاشتند یعنی مرده باید از طبقات اجتماعی قدرتمند جامعه و یا از صاحبان مهارت خاص مثلاً شکارگری و سوارکاری (که در زندگی کوچندگی اهمیت داشته است) و یا از مبارزان شجاع بختیاری می‌بود. بسیاری از مصاحبه شوندگان برای تأکید بر حرمت و اهمیت شیرسنگی اظهار می‌کردند که شیر برای بزرگان تراشیده می‌شد و به قول آن‌ها از هر هزار نفر یکی شایسته نصب شیرسنگی بر مزار بود و اگر کسی که در موقعیت اجتماعی خاصی نبود و از نظر بختیاری‌ها شایستگی داشتن شیرسنگی را نداشت و اقدام به نصب شیرسنگی می‌نمود مورد سرزنش مردم قرار می‌گرفت. استاد محمد علی افروغ در خاطرات خود چنین بیان کرده است که در سال‌های پیش به سفارش خانواده‌ای از طبقات پایین هرم اجتماعی بختیاری که پسر جوانشان را از دست داده بودند شیری ساخت ولی برای این که بدعت نشود و سنگتراش بار دیگر چنین خطایی را مرتکب نشود بزرگان طایفه مانع پرداخت دستمزد ساخت شیر به ایشان شدند که نشان‌دهنده خاص بودن سنت شیر گذاری بر مزار است. البته در حال حاضر ملاک‌های نصب شیر بر مزار تغییر کرده است زیرا بسیاری از بختیاری‌ها یکجانشین شده‌اند، نظام قشربندی اجتماعی در آنان دستخوش تغییر گشته و تغییراتی به واسطه ورود فناوری‌های نو و نزدیکی به جامعه شهری در باورها و شیوه زندگی آنان ایجاد شده است. لذا قواعد و ضوابط نانوشته سنت شیرسنگی هم تغییر کرده است و هر خانواده با توجه به توان مالی خرید شیرسنگی می‌تواند بر مزار مردگان خود شیرسنگی نصب کند. از طرفی شیرسنگی به یک کالای تجملی، نشانی از دارایی و تمول و آلتی

برای چشم و همچشمی و رقابت‌های خانوادگی و طایفه‌ای تبدیل شده است. سنگتراشان این تغییر در سنت شیرسنگی را با مثلی چنین بیان می‌کنند: حالا بر گور روباه‌ها هم شیر می‌گذارند. اهمیت سنگ و کاربردهای فراوان آن در زندگی بختیاری‌ها از یک سو و دشواری شغل سنگتراشی (به دلیل کار با سنگ که از عناصر سخت طبیعت است) از سوی دیگر و نیز جنبه‌های هنری سنگتراشی، آن را از مشاغل مورد احترام نزد بختیاری‌ها نموده است. یکی از تولیدات عمده سنگتراشان، شیرسنگی است که به عنوان نماد بر مزار بزرگان و دلاوران و نام آوران ایل حضور می‌یابد. از آن جا که در فرهنگ بختیاری برای مردگان احترام ویژه‌ای قائلند، این موضوع بر احترام استادان سنگتراش نیز می‌افزاید. البته همه سنگتراشان مناطق بختیاری قادر به ساختن شیرسنگی نبوده و همین امر دلیل دیگری برای خاص بودن جایگاه استادان شیرتراش بوده است. بسیاری از سنگتراشان به جای استفاده از نام فامیل خود از کلمه «حجار» در امضاء استفاده می‌کنند مثلاً: برزو حجار، ملک جهان حجار و... به گفته حجا جمشیدی از سنگتراشان ایذه چون پدرش آرزو داشته او سنگتراش شود نام حجار را بر او نهاده است. (البته حجا تلفظ می‌شد).

شکل ۲- سمت راست: گورستان هفشجان، چهارمحال وبختیاری، سنگ مزار استاد سنگتراش نادعلی باقری، تیر ۹۶؛ سمت چپ: گورستان اکبرعلی، الیگودرز لرستان، سنگ مزار استاد سنگتراش محمود افروغ، شهریور ۹۵، نگارنده

دو سنگ مزار در شکل ۲ متعلق به دو استاد سنگتراش مرحوم نادعلی باقری از شیر تراشان به نام هفشيجان و مرحوم محمود افروغ از شیر تراشان منطقه الیگودرزاند که شیرهای ساخته شده توسط آنان در بسیاری از گورستان‌های مناطق بختیاری موجود است. درج کلمه استاد بر سنگ مزارشان و اشاره به شغل آن‌ها نشانه‌ای از اهمیت این شغل نزد بختیاری‌هاست. پیران منطقه کوه‌رنگ نام دوتن از شیر تراشان زمان‌های دور که به درستی تاریخ فعالیت آن‌ها را نمی‌دانستند و فقط نامشان را از بزرگ‌ترهای خود شنیده بودند به نام‌های حضرت ذلّی: شیخ حسن سنگ بُر و آ محمود سنگ بُر را به یاد دارند و از آن‌ها به احترام و بزرگی یاد می‌کنند. در سال‌های اخیر و به گفته خود سنگتراشان از حدود سال ۱۳۸۰ خورشیدی تا کنون عده‌ای از جوانان بختیاری با وجود تحصیلات دانشگاهی و اشتغال و تخصص در کارهای دیگر به شغل سنگتراشی و شیر تراشی روی آورده‌اند که دلیل اصلی آن افزایش تقاضای شیرسنگی در سال‌های اخیر بوده است. در مصاحبه با این سنگتراشان جوان متوجه شدم که به شغل خود بسیار مفتخراند و از شیرهایی که تراشیده‌اند چه از نظر تعداد و چه از نظر زیبایی با افتخار و سربلندی یاد می‌کنند. این حس غرور را در فرزندان و همسران شیر تراشان باسابقه‌تر هم می‌توان به وضوح مشاهده کرد. مسن‌ترین سنگتراشان منطقه استاد حسین کی شمس ۷۰ ساله در ایذه روستای بردگی منطقه کلدوزخ که هنوز به شیوه سنتی کار می‌کند و استاد قنبرعلی باقری ۸۵ ساله در هفشيجان هستند که اگر چه به سنگتراشی اشتغال دارند ولی به دلیل کهولت صرفاً به طراحی اولیه و نظارت می‌پردازند و بخش‌های دیگر را فرزندانشان به عهده دارند و نیز استاد مرید افروغ ۸۵ ساله در الیگودرز که چند سالی است از کار سنگتراشی کناره گرفته است. جوان‌ترین شخصی که به شیرتراشی اشتغال دارد علی (پژمان) میرزا پور ۲۱ ساله در دشتک است که در کنار پدرش خدابخش میرزا پور شیر تراشی را آموخته است. در مجموع به استثنای سنگتراشی‌های اصفهان که عمدتاً اتباع افغانی در آن‌ها مشغولند و اختصاصاً شیر تراش نیستند و به استثنای نقش‌های پانتوگراف که به وسیله دستگاه^۱ CNC حک می‌شود، تعداد کارگاه‌های فعال در زمینه ساخت پیکره شیرسنگی در مناطق بختیاری نشین شامل ۲۹ کارگاه‌های ثابت و سیار به شرح زیراند.

1 Computer Numerical Control

دستگاه‌های هوشمند مخصوص برش سنگ و حکاکی روی سنگ کنترل رقمی رایانه‌ای یا سی‌ان‌سی، به راهبری ماشین ابزار صنعتی با استفاده از رایانه گفته می‌شود.

نام منطقه و شهر	تعداد کارگاه	تعداد استادکار
الیگودرز/ لرستان	۱	محمدعلی افروغ
ایذه / خوزستان	۷	حجا جمشیدی، مراد جمشیدی، حسین کی شمس، ابراهیم موسوی، علیداد موسوی، میرزا کیانی، مرتضی کیانی.
هفشیجان/ چهارمحال	۷	قنبر علی باقری، کاظم باقری، سهراب باقری، رضا باقری، احسان باقری، علی باقری.
سورشجان/چهارمحال	۱	اصغر حیدری، رسول حیدری.
فارسان/چهارمحال	۳	فردین حیدری، حسین حیدری، فرهاد حیدری، حسنتقی حیدری، داود حیدری، امیر موسوی.
سیرک/چهارمحال	۱	مهدی حجار.
اردل/چهارمحال	۱	خدابخش میرزا پور.
لالی/خوزستان	۲	حسن عبدالهی، باقری.
سوسن / خوزستان	۲	امراه سعیدی، رامین الماسی.
مسجد سلیمان/خوزستان	۱	علی داد خدادادی، بهروز خدادادی، نعمت اله گل محمد زاده.
دشتک /چهارمحال	۱	علی میرزا پور.
بابا حیدر/چهارمحال	۱	اکبر هفشجانی.
نجف آباد /اصفهان	۱	صادق موحدی، مسعود موحدی.

تعداد شیرهای تولیدی در هر کارگاه در طول سال متفاوت است که بستگی به مکان کارگاه (روستا یا شهر بودن) و مهارت سنگتراش دارد. بیشترین آمار تولید برحسب اظهارات خود سنگتراش و مشاهدات پژوهشگر در گورستان‌های منطقه، مربوط به حجا جمشیدی در شهرستان ایذه می‌باشد. به جز خانواده‌های باقری در هفشیجان، افروغ در الیگودرز، حیدری در فارسان و میرزاپور در اردل که به طورخانوادگی به این شغل اشتغال دارند و پسران از پدران این شغل را آموخته‌اند، دیگر سنگتراشان علاقه زیاد به این شغل و یادگیری از طریق تجربه و آزمون و خطا را عامل اصلی گرایش بدان اظهار می‌کردند. تعدادی از سنگتراشان شیرسنگی از سوی سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی تحت پوشش خدمات بیمه قرار دارند و دیگران جزو شاغلین آزاد محسوب می‌شوند.

در گذشته حق‌الزحمه ساخت شیرسنگی هم به صورت نقدی و هم به صورت جنسی براساس توافق طرفین پرداخت می‌شد و معمولاً خانواده متوفی سعی می‌کرد رضایت سنگتراش را جلب کند زیرا معتقد بودند (و هستند) که اگر سازنده سنگ مزار و شیرسنگی ناراضی باشد مرده مدیون او و آن‌ها نیز مدیون مرده خویش می‌شوند. گوسفند معمول‌ترین کالایی بود که غیر

نقدی به سنگتراش داده می‌شد. استاد قنبر علی باقری در خاطرات خود بیان می‌کند که در ازای ساخت یک شیر در اندیکا گله سی رأس گوسفند دریافت کرده است. خانواده‌ها تا یک سال پس از مرگ برای ساخت شیر اقدام می‌کردند و طی مدت ۲۰ روز تا دو ماه برای ساخت شیر (بر اساس اندازه شیر)، سنگتراش مهمان خانواده متوفی محسوب می‌شد و از او پذیرایی می‌کردند. در حال حاضر حق الزحمه شیر تراش‌ها نقدی پرداخت می‌شود و معمولاً بخشی از آن پیش از ساخت شیر برای خرید سنگ دریافت می‌گردد. میانگین قیمت شیرسنگی با توجه به نوع سنگ و اندازه و حالت ایستاده یا نشسته بودن شیر و توافق طرفین بین ۶ تا ۲۵ میلیون تومان می‌باشد البته شیرهای خاص مانند شیر مزار آعلیداد خدرسرخ تا ۷۰ میلیون تومان هم ساخته می‌شوند (اطلاعات مربوط به زمان انجام پژوهش است). علاوه بر شیرهای خاص، سنگ‌های خاص هم بر قیمت بالای شیرسنگی موثر است مثلاً سنگ هرات و مرمر یزد گران‌ترین سنگ‌ها هستند.

اصطلاحات و مفاهیم سنگتراشان شیرسنگی

- شیر راست کردن: ساخت و نصب شیرسنگی.
- بُرد شیر: برد در بختیاری به معنی سنگ است و برد شیر یعنی شیرسنگی.
- بُردی: در بعضی مناطق بختیاری به سنگتراش بردی می‌گویند، همچنین بردی یکی از نام‌های مردانه رایج در بختیاری بوده است که بر فرزندان پسر خود می‌نهادند.
- بُرد بُر: سنگتراش.
- پُک: همان پتک است، از ابزار خرد کردن و شکستن سنگ.
- طلسم شیر: بختیاری‌ها به نوع سنتی و کهن شیرسنگی طلسم می‌گویند.
- تخت: تخته سنگی تراشیده که شیرسنگی بر آن مستقر می‌شود که به دو صورت یک تکه و جدا ساخته می‌شود.
- ری دلی یا سر دلی: سنگی که به صورت افقی روی گور قرار می‌گیرد اعم از سنگ مزارو شیرسنگی.
- بالاسری: سنگی که به صورت عمودی بالای گور قرار می‌گیرد اعم از سنگ مزار و شیرسنگی.
- سبک کردن: مرحله اول شیر تراشی به معنی حذف بخش‌های زائد سنگ با توجه به تصویر ذهنی سنگتراش از شیری که می‌خواهد بسازد. در گذشته این مرحله از کار در معدن و محل استخراج سنگ با ابزار دستی صورت می‌گرفت.

- بار برداری : اصطلاحیست در مجسمه سازی ، همان سبک کردن است، البته در چندین مرحله از ابتدا تا پرداخت نهایی و حذف کامل زوائد شیر و نقش‌ها و نوشته‌های روی آن.
- کوه بُر: به کسی که سنگ را از کوه استخراج می‌کند و در قطعات مختلف در اختیار سنگتراش قرار می‌دهد. البته در گذشته خود سنگتراش‌ها کوه بر هم بوده‌اند. در حال حاضر سنگ از معادن و کارخانه‌های سنگ تهیه می‌شود.
- قُله یا قلوه: به سنگ نتراشیده و خام قله می‌گویند.
- سنگ آزاد: سنگ سالم بدون ترک و خط که برای مجسمه‌سازی مناسب باشد. آزاد به معنی سالم است.
- خشت نهادن: ایجاد انگاره شیر بر سنگ که نهادن خشت اول ساخت شیرسنگی است. این اصطلاح را در منطقه کوه‌رنگ شنیدم.

انواع کارگاه شیر تراشی

- کارگاه سیار: سنگتراشان سیار محل ثابت و مشخصی برای ساخت شیرسنگی ندارند و بر اساس محل پیدا کردن سنگ و محل نصب شیرسنگی موقعیت خود را تغییر می‌دهند. در گذشته همه شیرتراشان سیار بودند و گاه سنگتراشان به نام را از کیلومترها دورتر برای ساخت شیر دعوت می‌کردند. در حال حاضر نیز تعداد انگشت شماری از سنگتراشان منطقه مانند استاد علیداد موسوی در منطقه ایذه کارگاه ثابتی ندارند (شکل ۳).
- کارگاه ثابت: بیشتر سنگتراشان شیرسنگی را در کارگاه ثابت می‌تراشند و چون سنگ قبر هم می‌تراشند معمولاً در مجاورت گورستان‌ها یا در ورودی و خروجی شهرها مستقراند. از طرفی ساخت شیرسنگی و کار با ابزار برقی پر سر و صدا اجازه استقرار کارگاه در هر نقطه شهر را نمی‌دهد. کارگاه ثابت اجازه نمایش کارها را به سنگتراش می‌دهد و در طول زمان ساخت شیر، رهگذران می‌توانند مشاهده کنند و نقش تبلیغی کار در این حالت قابل توجه است. از سوی دیگر نصب تابلو و در مواردی پوستر تبلیغی در کارگاه‌های ثابت شانس جلب مشتری را بیشتر می‌کند. در شهرها معمولاً سنگتراش‌ها در یک محله و کوچه و خیابان مشغول فعالیت‌اند.

شکل ۳- سمت راست: کارگاه سنگتراشی کیانی، خوزستان، ایذه، فروردین ۹۶؛ وسط: جاده ایذه به سوسن، تبلیغ سنگتراشی سیار، تیر ۹۶؛ سمت چپ: کارگاه سنگتراشی مراد جمشیدی، خوزستان، ایذه، تیر ۹۶. نگارنده

انواع شیرسنگی

۱- انواع شیرسنگی از نظر روش ساخت

- سنتی: این شیرها با ابزار ابتدایی سنگتراشی مانند قلم و چکش ساخته می‌شوند.
- صنعتی: این شیرها با استفاده از وسایل برقی مدرن تراشیده می‌شوند گر چه در مراحلی از ساخت از وسایل ابتدایی سنگتراشی بی‌نیاز نیستند.

۲- انواع شیرسنگی از نظر نحوه استقرار بر گور

- عمودی: استقرار سنگ در روی گور به طوری که سر شیرها با بالای گور منطبق است.
- افقی: این شیرها در اندازه‌های کوچک‌تر به اندازه عرض گور ساخته می‌شوند و در بالا یا پایین سنگ مزار قرار داده می‌شوند (شکل ۴).

شکل ۴- گورستان روستای سر راه سعیدی در منطقه سوسن، تیر ۹۶، نگارنده

انواع نقش شیر بر گورهای بختیاری

- مجسمه سنگی شیر
- پیکره یا نقش برجسته شیر
- تصاویر حکاکی شده شیر به شیوه پانتوگراف

انواع مجسمه شیر بر گورهای بختیاری

- برد شیرهای بختیاری که به آنان طلسم می‌گویند: این مجسمه‌ها شباهتی به شیر ندارند در واقع موجودی چهار پا است که به شیر شهرت دارد.
- تندیس شیرهای طبیعی و یالدار: این مجسمه‌ها بر اساس الگوی شیرهای آفریقایی ساخته می‌شوند و بر بزرگی یال و سر شیر تاکید بیشتری می‌شود.
- سردیس شیر: سر شیر تراشیده شده که بالای گور مستقر می‌شود. این نوع بسیار محدود است (شکل ۵).

شکل ۵- سمت راست: شیر یالدار، چهار محال و بختیاری، چلگرد، خرداد ۹۶، نگارنده؛ وسط: طلسم، گورستان روستای دویک سرچاه در منطقه سوسن، فروردین ۹۶، همان؛ سمت چپ: برگرفته از کتاب شیرسنگی (عباس قنبری عدیوی)

انواع پیکره یا نقش برجسته شیر

- تصویر شیر تراشیده شده و برجسته نما بر سطح سنگ مزار یا سنگ ایستاده بر مزار. این شیرها در سه حالت ایستاده، نشسته و در حال مبارزه با شمشیر تراشیده می‌شوند در دو طرح شیر سنتی و شیر واقعی (شکل ۶).

شکل ۶- به ترتیب از راست به چپ: گورستان لالی، خوزستان، تیر ۹۶؛ گورستان روستای دویک سر چاه منطقه سوسن، خوزستان، فروردین، ۹۶؛ گورستان لالی، خوزستان، تیر ۹۶؛ گورستان بیان، ایذه، خوزستان، تیر ۹۶، نگارنده

- شیر تراشیده به صورت پیکره بر چهار گوشه سنگ مزار در ارتفاع سنگ (شکل ۷).

شکل ۷- خوزستان، گورستان لالی، تیر ۹۶، نگارنده

- سر شیر تراشیده بر چهار گوش سنگ مزار یا دو گوشه بالایی یا پایینی سنگ (شکل ۸).

شکل ۸- سمت راست: گورستان لالی، خوزستان، تیر ۹۶؛ سمت چپ: ایذه، خوزستان، کارگاه سنگتراشی ابراهیم موسوی، فروردین ۹۶، نگارنده

انواع تصاویر پانتوگراف شیر (شکل ۹)

۳/۳/۱- تصویر طلسم شیر

۳/۳/۲- تصویر شیر طبیعی یالدار

شکل ۹- سمت راست: فارسان، چهار محال و بختیاری، کارگاه سنگتراشی داود حیدری، تیر ۹۶؛ سمت چپ: گورستانی در بخش جونقان، چهارمحال و بختیاری، همان، نگارنده

نوع طلسم شیر از نظر سبک

تنوع طلسم شیرها متأثر از سه عامل زمان، منطقه و ابتکارات شخصی سنگتراش‌ها است. از نظر زمان ساخت برد شیرهای موجود رامی توان به سه گروه تقسیم کرد.

- برد شیرهای پیش از دوره قاجار

"این شیرها بازمانده عهد صفوی هستند. شیرهایی با اندام درشت، ایستاده، کوتاه قامت، گرد و منحنی که بر گردن خطی قلاده مانند دارند" (قنبری، ۱۳۹۳: ۶۶).

- برد شیرهای دوره قاجار و پهلوی

"این برد شیرها با دیرینگی ۲۰۰ - ۵۰ سال پیش و به تعداد بسیار کم مربوط به دوره بعد از انقلاب که از نظر اندازه و وزن از دسته قدیمی‌تر شیرهای سنگی کوچک‌ترند" (همان: ۶۷) و شیب پشت آنها کم است یعنی اختلاف ارتفاع پاهای عقب و پاهای جلویی شیر کم شده و نگاره‌های بیشتری بر روی این شیرها حک شده است و غالباً تاریخ مرگ روی آنها باقی است.

- بردشیرهای امروزی

براساس شواهد گورستانی و همچنین بر اساس گفته سنگتراشان، بعد از انقلاب اسلامی تولید شیرسنگی به شدت کاهش یافت. علل این کاهش را می‌توان هم در نگاه فقهی اسلام به مجسمه سازی دانست و هم در مسائل اجتماعی و سیاسی مانند جنگ که الگوی قهرمانی و بزرگی را در سطح جامعه تغییر داد و بنیاد شهید متصدی امور مربوط به قبور شهدا از جمله شهدای بختیاری شد و این عوامل در کنار تغییرات الگوی زندگی بختیاری‌ها باعث رکود در سنت شیرسنگی گردید. آقای افروغ از سنگتراشان الیگودرز بیان می‌کرد که روزی امام جمعه شهرستان ایشان را خواست و گفت که پولی که از راه ساخت شیرسنگی کسب می‌کنید حرام است و این شاهدهی بر نظر اسلام در مورد مکاسب محرمه و تأثیر آن بر میزان عرضه و تقاضای شیرسنگی می‌باشد. اما از حدود سال ۱۳۸۰ بازار ساخت شیرهای سنگی رونق چشم‌گیری یافت. بردشیرهای امروزی از نظر شکل کمابیش همان شکل شیرهای قدیم را دارند اما از نظر نوع سنگ و ابعاد تغییراتی در آنها ایجاد شده و رقابت با شیرهای یال دار سبک جدید در این تغییرات بی‌تأثیر نبوده است. تفاوت دیگر بردشیرهای جدید با بردشیرهای قدیمی در نگاره‌های روی تن شیرهاست که در گذشته بیشتر نقش بود و امروزه بیشتر شعر و نوشته است و دیگر این که شیرهای قدیمی بیشتر با تخته زیرش یک تکه بود و بردشیرهای امروزی هم به دلیل بزرگی و سنگینی و هم به دلیل بکارگیری وسایل مکانیزه سنگتراشی دوتکه ساخته می‌شوند. از نظر مناطق بختیاری نشین و سبک‌های رایج سنگتراشان در هر منطقه هم می‌توان برد شیرها را به چند گروه تقسیم کرد.

- سبک هفشجان: برد شیرهای ایستاده زاویه دار و مکعبی با ارتفاع بیشتر از سایر شیرهای منطقه بختیاری که در آنها پاها غالباً به هم چسبیده و فضای زیر شکم کاملاً باز و زاویه دار است و اندام جنسی لحاظ شده است. سر نسبتاً گرد، دهان باز، دندان‌ها و زبان پیدا، گوش‌ها برجسته، چشم‌ها زاویه دار و کشیده و دور گردن طوق دار است (شکل ۱۰).

شکل ۱۰- سمت راست: پارک شهر هفشيجان، چهار محال و بختیاری، تیر ۹۶؛ وسط: مقابل کارگاه سنگتراشی باقری کوچه سنگتراشان هفشيجان، همان؛ سمت چپ: از شیرهای سنگی پارک شهر هفشيجان، همان، نگارنده

- سبک الیگودرز و فریدن: شیرهای سنگی تو پر و استوانه ای، پاها هم به صورت باز و هم به صورت چسبیده، پنجه پاها با ترسیم خط نشان داده شده‌اند و سر گرد است و در طراحی و ساخت چهره این شیرها از الگوی اجزاء چهره انسان پیروی شده است مثل ابروها، سبیل‌های مردانه و دهان و بینی انسانی؛ دندان‌ها مشخص، دم روی بدن چرخیده و طوقدار است (شکل ۱۱).

شکل ۱۱- هر سه تصویر از گورستان بز نوید، لرستان، الیگودرز، خرداد ۹۶، نگارنده

- بک خوزستان: در این سبک که به نظر قدیمی‌ترین و انتزاعی‌ترین نوع طلسم شیر است اندام شیر مکعبی است که تا جای ممکن زوایای آن تراشیده شده است ولی استوانه‌ای نیست.

سر استوانه‌ای و دهان گرد است. انتزاعی‌ترین شکل صورت در شیرهای منطقه بختیاری می‌باشد. چشم‌ها برجسته در دو طرف صورت می‌باشد و بینی یا لحاظ نشده یا بصورت دو سوراخ کوچک در بالای سر است. پاها در هر دو حالت به هم چسبیده و باز می‌باشند و پنجه‌ها برجسته و مشخص‌اند (شکل ۱۲).

شکل ۱۲- سمت راست و وسط: گورستان قلعه لوت، اندیکا، خوزستان، تیر ۹۶؛ سمت چپ: گورستان روستای بادام زار، ایذه، خوزستان، فروردین، ۹۶، نگارنده

این ویژگی‌های کلی سبک‌های مناطق مختلف بختیاری است اما سبک شخصی سنگتراش‌ها هم تغییرات بسیار جزئی را در ویژگی‌های کلی سبک ایجاد می‌کند. این تفاوت‌ها در نمونه‌های قدیمی‌تر به ندرت قابل تشخیص و ردیابی است و ضمناً نشانی از آفریننده اثر بر سنگ موجود نیست. ثبت نام سنگتراش و شماره تماس و یا نام کارگاه سنگتراشی و شهر محل آن چند سالی است که بر برد شیرها حک می‌شود.

انواع شیرسنگی طبیعی صنعتی از نظر سبک

- شیرهای سنگتراشان افغان: این شیرها که در ابتدا در کنار مجسمه سایر جانوران برای مقاصد شهری مانند پارک‌ها، هتل‌ها، میدان‌ها، رستوران‌ها و ویلاها ساخته شد به دلیل زیبایی مورد توجه بختیاری‌ها قرار گرفت به طوری که مجسمه سازها بیشترین وقت خود را صرف ساختن شیر کردند و تولید این نقش به نسبت سایر جانوران رشد چشم‌گیری یافت. در ساختن این شیرها بیشترین تلاش برای ایجاد شباهت با شیر واقعی به کار گرفته می‌شود و عمدتاً از سنگ‌های چینی سفید استفاده می‌کنند. تأکید قابل توجهی بر سر و گردن و یال شیر دیده می‌شود که این شیرها را به نوع شیرهای آفریقایی نزدیک‌تر می‌کند (شکل ۱۳).

شکل ۱۳- دولت آباد اصفهان، کارگاه سنگتراشی مجتبی احمدی، خرداد ۹۶، نگارنده

- شیرهای سنگتراشان بومی بختیاری: با ورود شیرهای آفریقایی به گورستان‌ها و استقبال بختیاری‌ها از این نوع شیر که از شکل انتزاعی برد شیر فاصله زیادی داشت، در سنگتراشان بومی هم وسوسه تغییر رخنه کرد و نوع دیگری از شیرهای سنگی روانه گورستان‌ها شد که نه به اندازه شیرهای موجود، طبیعی بودند و نه شباهتی با طلسم شیر داشتند اما به نظر می‌رسد این سنگتراش‌ها به مرور زمان در ساخت مجسمه‌های طبیعی شیر مهارت یافته باشند. بهر حال، شیرهایی که آنان می‌سازند از نظر ظاهری با شیرهای ساخت مجسمه‌سازان افغان کاملاً قابل تشخیص‌اند (شکل ۱۴).

شکل ۱۴- ایذه، خوزستان، گورستان کول فرح، فروردین ۹۶، نگارنده

با ورود شیرهای تازه به گورستان‌های بختیاری پدیده دیگری که در میان سنگتراشان منطقه بختیاری رایج شد واسطه‌گری این مجسمه‌ها است. سنگ قبر تراش‌ها مجسمه‌های ساخته شده را از سنگتراشان افغان خریداری می‌کنند و در کارگاه‌های خود عرضه می‌کنند و بعد از خریداری فقط نام و مشخصات متوفی را بر شیرها می‌تراشند که این اقدام موجب گرانتر شدن

قیمت نهایی شیر می‌شود. یکی دیگر از اقدامات سنگتراشان بومی برای جلب توجه رضایت مشتریان، آوردن کارگران ماهر افغان به کارگاه‌های خود است به طوری که شکل و طرح کلی شیر را می‌تراشند سپس برای پرداخت نهایی و ظرافت‌های چهره و یال شیر از مهارت کارگران سنگتراش افغان استفاده می‌کنند.

انواع شیرهای سنگی از نظر فرم و حالت

- ایستاده
 - نشسته یا اصطلاحاً خوابیده
 - شیردر حالت نگهبانی
 - شیر در حالت تهاجم
- همه این فرمهای شیر می‌توانند غران و با دهانی باز و یا آرام با دهانی بسته ساخته شوند (اشکال ۱۵ و ۱۶).

شکل ۱۵- سمت راست: گورستان یزدانشهر استان اصفهان، تیر ۹۶؛ سمت چپ: گورستان کول فرح، ایذه، خوزستان، فروردین ۹۶؛ نگارنده

شکل ۱۶- پایین سمت راست: کارگاه سنگتراشی کیانی، ایذه، خوزستان، فروردین ۹۶؛ پایین سمت چپ: گورستان کول فرح، همان، نگارنده

اندازه شیرهای سنگی

الگوی ثابتی بر اندازه و وزن شیرهای سنگی حاکم نیست. اندازه متوسط شیرها با عرض ۲۰ تا ۵۰ و طول ۵۰ تا ۱۵۰ و ارتفاع ۶۰ تا ۱۲۰ سانتی متر می‌باشد. علاوه بر تمکن و دارایی مشتریان به نظر می‌رسد اوضاع کشور و شرایط منطقه در دوره‌های مختلف در اندازه شیرهای سنگی موثر بوده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد در دوره‌هایی که اقتدار، عظمت و روح دشمن ستیزی بر ایرانیان حاکم بوده شیرهای سنگی نیز بزرگتر و با هیبت‌تر بوده‌اند. شیرهای دوره زندیه، افشاریه و صفویه از تندیس‌های دوره‌های قاجار و پهلوی با هیبت‌تر هستند. هم اکنون نیز تندیس‌های شیرسنگی از نظر حجم و اندازه درشت و با صلابت‌اند (قنبری، ۱۳۹۳: ۶۸). شیرهای امروزی با توجه به این که از سنگ‌های مرغوب‌تری ساخته می‌شوند گرانتراند لذا اندازه بر اساس قیمت مورد نظر متقاضی است و وزن شیرها از ۷۰۰ کیلوگرم تا دو تن متغیر است. البته نمونه‌های خاص شیرهای سنگی هم ساخته می‌شوند که تا ۲۱ تن وزن دارند. در شهرهای استان اصفهان مدتی است که شهرداری‌ها برای نظم در گورستان‌ها بر اندازه گورها نظارت دارند و همین امر برای نصب شیرسنگی مانعی محسوب می‌شود. در این مناطق بختیاری‌ها به نقش شیر حکاکی گرایش پیدا کرده‌اند و به گفته سنگتراشان از سه سال پیش در گورستان‌های شهرهای بختیاری‌نشین استان اصفهان شیر نصب نمی‌شود.

نقش‌های روی بدنه شیرهای سنگی

شیرهای سنگی که قدمت بیشتری دارند بر پیکرشان نقوش بیشتری حک شده است اما بر شیرهای سنگی امروزی نقوش کمتری تراشیده می‌شود و در مورد شیرهای طبیعی یال دار در بیشتر موارد هیچ نقشی جز نقوش نوشتاری شامل مشخصات صاحب گور و گاه سوگ سروده‌ای مختصر دیده نمی‌شود. روی بدنه شیرهای قدیمی عموماً ابزار جنگ و دفاع مانند: شمشیر، خنجر، کارد، قیچی، شیئی شبیه پنجه بوکس، تبر، تفنگ، باروت دان، گرز، سپر و تازیانه نقش بسته است (اشکال ۱۷ و ۱۸). نقوش جانوری مانند اسب، بزکوهی، پرنده، سگ و میش و نقوش انسانی مانند سوارکار و شکارچی و نقوش طبیعی مانند خورشید و گیاه نیز دیده می‌شوند (اشکال ۱۹ و ۲۰). نقوش دیگر مانند مسجد، تسبیح، مهر و شانه به تعداد بسیار کم در مناطق محدودی از سرزمین بختیاری بر شیرسنگی حک می‌شده‌اند.

قنبری عدیوی در کتاب شیرسنگی به نقوش دیگری از جمله ابزار زورخانه و ورزش باستانی، دو پیکر، زن با لباس بختیاری، توپ، فوتبالیست و نمادهای تاریخی مانند فروهر، بیرق،

شاهنامه و دوربین شکاری هم اشاره کرده است (قنبری، ۱۳۹۳: ۷۸ تا ۸۸). هر یک از اشکال ذکر شده با توجه به مهارت سنگتراش در کیفیات مختلف و برخی از آن‌ها مانند تفنگ و شمشیر در انواع مختلف حک شده‌اند. بگفته سنگتراشان، این نقوش با توجه به مهارت‌ها و ویژگی‌های شخصیتی متوفی و درخواست بازماندگان بر تن شیرها نقش می‌بسته‌اند.

یکی از خطوط اصلی که از اجزاء اصلی شیرهای سنگی سبک سنتی است، طوقی است که بر گردن شیر ترسیم شده است. برخی از سنگتراش‌ها معتقد بودند این خط طوق مانند به جای یال حک می‌شده زیرا با ابزار سنگتراشی قدیمی تراشیدن یال دشوار بوده است. برخی از سنگتراشان معتقد بودند این خط قلاده است به نشانه رام بودن و بی‌آزار بودن شیر ولی به نظر پژوهنده این خط می‌تواند تدبیری باشد که هنرمند سنگتراش برای پاسخ به شبهات فقهی دوره اسلامی نسبت به مجسمه سازی و بحث نفخ روح اندیشیده بود. این طوق برای جویندگان گنج این تصور را ایجاد کرده بود که بدنه شیر از تنش جداست و تن شیر توخالی است و گنج در آن پنهان است و این طوق محل اتصال سر و بدن بوده و به همین برخی از شیرهایی که از سرقت جان به دربرده‌اند سرهایشان از بدن جدا شده است.

شکل ۱۷- سمت راست: شمشیر، تبر، خنجر و تازیانه؛ سمت چپ: تسبیح، مهر و شانه، هر دو از گورستان شهسوار ایذه، فروردین ۹۶، نگارنده

شکل ۱۸- سمت راست: تاج یا خورشید؛ سمت چپ: وسیله‌ای جنگی مانند پنجه بوکس، هر دو از گورستان روستای دویک سرچاه در منطقه سوسن خوزستان، فروردین ۹۶، نگارنده

شکل ۱۹- سمت راست: جانوری که به گفته اهالی ازدهاست، روستای بز نوید الیگودرز لرستان، خرداد ۹۶؛ سمت چپ: شکار و شکارچی، دشت سوسن، گورستان دویک سر چاه، خوزستان، فروردین ۹۶، نگارنده

شکل ۲۰- سمت راست: تفنگ بر شیرهای امروز، روستای سرراه سعیدی، سوسن خوزستان، فروردین ۹۶؛ سمت چپ: سوارکار، ایذه روستای بادام زار، تیر ۹۶، نگارنده

ابزار و مصالح ساخت شیرسنگی

مواد اصلی مورد استفاده سنگتراشان سنگ است. سنگ سخت که با دستان پرتوان و صبورانان شکل می‌پذیرد و زندگی تازه‌ای می‌یابد. در گذشته‌های دور که معادن مکانیزه و کارخانه‌های سنگ بری وجود نداشت، سنگتراشان از سنگ‌های محلی استفاده می‌کردند و از همان کوه‌های پیرامون خود سنگ را می‌بریدند و به کار می‌گرفتند. این امر اگر چه موجب سهولت کار و دسترسی آسان بود ولی در برخی مناطق وجود آهک و گچ در سنگ‌های منطقه موجب آسیب پذیری شیرها می‌شد اما امروزه با آگاهی سنگتراشان از انواع سنگ و خواص و ویژگی‌های سنگ‌ها و شناسایی معادن، سنگ‌های مرغوب‌تر و زیباتری را در ساخت شیر به کار می‌برند. نکاتی که سنگتراشان در انتخاب سنگ بدان توجه دارند عبارتند از:

- **جنس سنگ:** سنگی که برای ساخت شیر به کار می‌رود باید مقاوم باشد تا در مقابل عوامل طبیعی طول عمر بیشتری داشته باشد و شکل پذیر باشد یعنی تراشیدنش از عهده ابزار آنها خارج نباشد.
- **سلامت سنگ:** چون شیرهای سنگی در اندازه‌های بزرگ چند تنی و به صورت یک تکه تراشیده می‌شوند، سنگی که انتخاب می‌شود باید ترک و رگه نداشته باشد. سنگ سالم و یک تکه احتمال شکسته شدن شیر را در حین کار کم می‌کند. سنگ‌های متخلخل ضربه پذیری کمتری دارند.
- **رنگ سنگ:** برخی سنگتراشان معتقدند رنگ سنگ باید به رنگ شیر طبیعی نزدیک باشد. برخی بعد از ساختن، شیرها را رنگ می‌کنند اما اغلب، شیرهای سبک جدید از سنگ‌های چینی سفید و خاکستری تراشیده می‌شوند.
- **وزن سنگ:** وزن سنگ متناسب با اندازه شیری که متقاضی سفارش داده تعیین می‌شود.
- **قیمت سنگ:** سنگ‌هایی که برای ساخت شیرسنگی به کار می‌روند بسته به نوع سنگ از تنی دویست و پنجاه هزار تا تنی یک میلیون و دویست هزار تومان متفاوت است. گران‌ترین سنگ، مرمر یزد و بعد از آن سنگ هرات است و ارزانترین سنگ، سنگ‌های رسوبی گچ و آهک و ماسه سنگ است.

انواع سنگ‌هایی که در ساخت شیرهای سنگی به کار می‌روند

- **سنگ چینی:** سنگ آهک دگرگون شده است که به آن مرمریت می‌گویند. اگر دانه‌ها یا بلورهای تشکیل‌دهنده آن قابل رویت باشد به آن کریستال هم می‌گویند. چینی کریستال معمولاً سفید است. از چینی خاکستری یا چینی ابری هم برای ساخت شیرسنگی استفاده می‌شود. این سنگ در مقابل ضربه صدای چینی می‌دهد.
- **تراورتن:** از سنگ‌های آهکی موجود در طبیعت است که در طبیعت به صورت پهنه‌های وسیع دیده می‌شود. نوع سفید و یکنواخت آن مرغوب‌تر است اما در رنگ‌های کرم، زرد، قهوه‌ای، خاکستری و یا مخلوطی از اینها هم موجود است. در ساخت شیرسنگی به سبک قدیم از تراورتن سفید و کرم استفاده می‌شود و در شیرهای سبک جدید از تراورتن زرد هم استفاده می‌شود زیرا به رنگ طبیعی شیر نزدیک‌تر است.
- **ماسه سنگ:** از انواع سنگ‌های رسوبی است که برخی از انواع آن در مقابل هوازدگی مقاوم‌اند.

- **گرانیت:** از انواع سنگ‌های آذرین است. گرانیت سیاه در ساخت سنگ قبر به کار می‌رود و برای حکاکی نقش شیر از این نوع سنگ استفاده می‌شود. دو نوع گرانیت برزیلی و گرانیت نطنز کاربرد بیشتری دارد. گرانیت برزیلی سیاه‌تر و یکدست‌تر است.
- **سنگ گچ:** از انواع سنگ‌های رسوبی است. سنگ گچ مرمری در ساخت وسایل تزئینی کاربرد دارد زیرا سفید و برای برش و تراش بسیار مناسب است و به رخام سفید مشهور می‌باشد. در میان سنگتراشان خوزستان به آن سنگ سوره می‌گویند زیرا معتقداند شوره می‌زند و در گویش بختیاری برخی حرف "ش" بصورت "س" تلفظ می‌شود.
- **سنگ هرات:** نوعی سنگ مرمر سفید بسیار مرغوب که از هرات افغانستان وارد می‌شود و به دلیل قیمت بسیار بالای آن از سوی متقاضیان کمتر مورد استقبال قرار می‌گیرد.
- **مرمر سبز:** سنگی که از معادن یزد تهیه می‌شود و به دلیل قیمت بالا متقاضی چندانی ندارد.
- در بزَ نوید (یکی از روستاهای بختیاری‌نشین لرستان) یک نوع سنگ به نام سنگ «کهو» یعنی سنگ کبود در ساخت شیرسنگی به کار می‌رفت. سنگی تیره رنگ که به گفته افروغ از انواع آتشنه یا چخماق بود.

معادن سنگ

- با توجه به فاصله هر یک از مناطق بختیاری‌نشین به معادن سنگ، سنگتراشان هر منطقه سنگ مورد نیاز خود را از نزدیک‌ترین معادن تهیه می‌کنند. البته در برخی موارد کارخانه‌های سنگ‌بری هم نقش واسطه بین معادن و سنگتراشان رابه عهده دارند و مراحل برش و صاف کاری اولیه هم در کارخانه انجام می‌شود.
- معادن ازنا و الیگودز لرستان: در لرستان بیش از ۲۰۰ حلقه معدن سنگ مورد بهره برداری قرار می‌گیرد و منطقه ازنا و الیگودرز از مناطق مهم کشور در تولید سنگ به ویژه سنگ‌های تزئینی است. مرمریت معادن این منطقه به دلیل مرغوبیت بالا مورد توجه مجسمه سازان و سنگتراشان سراسر کشور است.
 - معادن سنگ اصفهان: استان اصفهان هم یکی از قطب‌های تولید سنگ کشور است و در بسیاری از شهرستان‌های این استان، معدن سنگ وجود دارد و به همین دلیل استان اصفهان یکی از مراکز اصلی سنگتراشی و مجسمه سازی کشور نیز می‌باشد. در این استان بیش از ۹۰۰ حلقه معدن سنگ وجود دارد که معادن نطنز و لایبید گلپایگان نزد سنگتراشان مناطق بختیاری شناخته شده‌تر است.

- معادن استان خوزستان: این استان هم با داشتن بیش از ۲۰۰ حلقه معدن سنگ، تهیه کننده سنگ مورد نیاز سنگتراشان خوزستان است. معادن سنگ گچ هفتکل، بید زرد ایذه، لالی، پلام سوسن و معدن طلا شاهپوری روستای گیلان سوسن از معادنی هستند که سنگتراشان در مصاحبه به آنها اشاره کرده‌اند (اشکال ۲۱ و ۲۲).

- معدن استان چهارمحال بختیاری: این استان با داشتن ۲۰۰ حلقه معدن سنگ، تامین کننده سنگ مورد نیاز سنگتراشان است. برای ساختن شیرهای سنگی، بیش از همه از سنگ‌های تنگ پُردنجان، معدن بُزگر و لایبید لردگان استفاده می‌شود. امتیاز بهره برداری از معدن بزلر بنا به اظهارات سنگتراشان خانواده باقری در اختیار سنگتراشان هفشيجان است.

شکل ۲۱- نمایی از معدن سنگ پلام سوسن در خوزستان، تیر ۹۶، نگارنده

شکل ۲۲- نمایی از معدن طلا شاهپوری در روستای گیلان خوزستان، همان

ابزار و وسایل سنگتراشی

در شیوه سنتی، ابزار سنگتراشی بسیار ساده بود مانند گوه، پتک، قلم، چکش و کلنگ مخصوص سنگتراشی در اندازه‌های مختلف که اغلب از آهنگران محلی خریداری می‌شدند. این ابزار ساده

همچنان در ساخت شیرهای صنعتی و جدید بکار می‌روند اما در سبک جدید، ابزار برقی نظیر سنگ فرز برقی (در خوزستان و چهارمحال سنگ جت هم می‌گویند)، سنگتراش برقی، مته هیلتی و دستگاه CNC نقش بیشتری را ایفا می‌کنند که هر کدام در مرحله‌ای از شیر تراشی کاربرد دارند. در ادامه به شرح مراحل ساخت شیرسنگی می‌پردازیم و در هر مرحله ابزار مورد نیاز را معرفی می‌کنیم. این مراحل در هر دو سبک سنتی و صنعتی یکسان اما ابزارهای کار متفاوت هستند.

مراحل ساخت شیرسنگی

- مرحله اول: تهیه سنگ؛ در گذشته سنگتراش با مراجعه به بخش‌هایی از کوهستان که با سنگ‌هایش آشنایی داشت سنگی را در اندازه مورد نظر برمی‌گزید و از کوه جدا می‌کرد. نخست با ضربه‌های چکش و صدای حاصل از آن، نوع و سلامت سنگ تشخیص داده می‌شد و البته تجربه نقش اساسی داشت. در حال حاضر سنگتراشان سنگ را با کیفیات مورد نظر به معدن سنگ سفارش داده، خریداری می‌کنند. اندازه سنگ هم بسته به سفارش مشتری با توجه به قیمت سنگ در نظر گرفته می‌شود.
- مرحله دوم: صاف کردن سطح سنگ؛ در گذشته خود سنگتراش با قلم و چکش این کار را انجام می‌داد اما امروزه در کارخانه‌ها با ابزار سنگ بری پیشرفته، سنگ صاف و برش خورده را به سنگتراش تحویل می‌دهند.
- مرحله سوم: ایجاد انگاره است؛ شامل رسم طرح کلی نیم رخ تنه شیر بر سنگ صاف شده.
- مرحله چهارم: سبک کردن؛ در این مرحله بخش‌هایی از سنگ که خارج از طرح اندام شیر قرار گرفته است جدا می‌شود. در گذشته با استفاده از گوه و پتک و در حال حاضر با مته‌های هیلتی سوراخ‌هایی در مسیر برش ایجاد می‌شود و سپس با دستگاه برش برقی زواید تراشیده می‌شود و بدین ترتیب سنگ سبک می‌شود. در گذشته بعد از این مرحله شیری که به قول بختیاری‌ها خشتش را نهاده بودند از کوهستان به نزدیک‌ترین و مناسب‌ترین محل به گور مورد نظر منتقل و ادامه کار سنگتراشی در آنجا انجام می‌شد. سنگ هم با توجه به کمبود وسایل حمل بر روی چهار چوب که بصورت # روی هم بسته می‌شدند و به آن چارچو می‌گفتند با کمک نزدیکان متوفی به محل حمل می‌شد و بعد از تکمیل شیر با همین روش به گورستان منتقل و بر مزار شخص مورد نظر قرار داده می‌شد. در حال حاضر همه

مراحل در کارگاه سنگتراشی و حمل سنگ خام از کارخانه یا معدن به کارگاه هم با ماشین انجام می‌شود.

- مرحله پنجم: پرداخت شیر؛ پرداخت چندین مرحله دارد که هر مرحله از مرحله قبل به ظرافت بیشتری نیاز دارد. در شیوه سنتی برای پرداخت، کلنگ‌هایی در اندازه‌های مختلف از درشت به ریز (در کارگاه حجا جمشیدی در ۱۵ اندازه مشاهده کردم) وجود داشت. در شیوه صنعتی پرداخت با سنگ فرز انجام می‌شود و صفحات سنگ فرز هم از بزرگ به کوچک شماره‌بندی می‌شوند و به ترتیب در هر سطحی از پرداخت به کار می‌روند و کوچک‌ترین اندازه (فرز انگشتی) برای پرداخت ظرایف چهره و یال شیر به کار می‌رود. در هر مرحله از پرداخت، بخشی از بار اضافی سنگ برداشته می‌شود تا در نهایت به شکل مورد نظر در آید. برد شیرهای سبک قدیم به دلیل نداشتن یال و جزئیات طبیعی چهره شیر، مراحل پرداخت کمتری دارند.

- مرحله ششم: نوشتن مشخصات متوفی و در صورت تمایل سفارش‌دهنده نقش‌هایی بر بدن شیر است. این مرحله به وسیله رنگ شروع می‌شود که از هنرمندان خطاط استفاده می‌کنند اما در صورت خوشنویس بودن خود سنگتراش نیازی به خطاط نیست. به نظر می‌رسد در گذشته نیز سنگتراش‌ها از خوشنویس‌ها کمک می‌گرفتند (این نکته را در مصاحبه با پیران قوم بختیاری دریافتم) سپس با استفاده از قلم و چکش ریز به باربرداری و برجسته‌نمایی نوشته‌ها می‌پرداختند. در هر دو شیوه سنتی و صنعتی این مرحله با قلم و چکش انجام می‌شود و آخرین قلم، نوکی تخت دارد.

- در پایان در صورت توافق با سفارش‌دهنده نام و امضای سنگتراش بر شیر حک می‌شود. سنت ثبت نام هنرمند بر شیرهای سنگی در برخی مناطق بختیاری سابقه دوری ندارد و بگفته سنگتراش‌های چهارمحال و خوزستان در همین پانزده سال اخیر رواج یافته است. البته پژوهشگر در گورستان بز نوید لرستان سنگ‌هایی با نام سنگتراش، محمد خوانساری (افروغ) با قدمت بیش از پنجاه سال مشاهده کرده است. از طرف دیگر در هفشیجان استاد سنگتراشی که حق استادی بر سنگتراش‌های منطقه داشت و حدود پنج سال پیش فوت نموده بود به دلیل نبودن نام سنگتراش هیچ نمونه کاری از ایشان نیافتم و اینگونه است که بسیاری از گورستان‌های مناطق بختیاری موزه‌های شیرهای سنگی هنرمندان گمنام است.

قرینه‌سازی دو طرف شیریکی از دشوارترین کارهای ساخت شیر است که در همه مراحل ساخت شیر باید در نظر گرفته شود. بگفته سنگتراشان یکی دیگر از سخت‌ترین بخش‌های ساخت

شیر خالی کردن زیر شکم شیر است زیرا باید هم مراقب تخته زیر شیر و هم مواظب بدنه شیر باشند. در نمونه‌هایی دیده شد که سنگتراش زیر شکم شیر را خالی نکرده است (شکل ۲۳).

شکل ۲۳- هر دو از چلگرد، چهار محال و بختیاری، تیر ۹۶، نگارنده

دستگاه CNC

از ماشین‌آلات پیشرفته صنعتی در حکاکی می‌باشد که یکی از کاربردهای آن حکاکی بر سنگ بوده، در سنگ قبرتراشی کاربرد فراوان یافته است (شکل ۲۴). نقش شیر هم یکی از نقش‌های مورد علاقه و توجه بختیاری‌هاست که بر سنگ قبرها حک می‌شود. این دستگاه به وسیله لیزر، نقشی را که نقاش با استفاده از نرم افزارهای نقاشی در رایانه طراحی کرده و به وسیله کابل مخصوص به دستگاه منتقل شده است را عینا و با دقت بالا بر سنگ حک می‌کند. این شیوه بر سنگ‌های گرانیتی سیاه رایج‌تر است.

شکل ۲۴- دستگاه CNC برای حکاکی تصاویر پانتوگراف بر سنگ، کارگاه سنگتراشی مجید شریفی، افجان، تیر ۹۶، نگارنده

شکل ۲۵- تصویر ابزار سنگتراشی کارگاه حجا جمشیدی ایذه، فروردین ۹۶، نگارنده

شکل ۲۶- کلنگ سنگتراشی در اندازه‌های مختلف، همان

شکل ۲۷- سنگ فرز برقی و قوطی‌های رنگ برای رنگ آمیزی نهایی برخی شیرها، همان

آسیب‌های شغلی سنگتراشی

کار با سنگ به دلیل سختی سنگ با خطراتی همراه است که در ساخت شیرسنگی نیز متوجه سنگتراشان است. آسیب‌های زیر براساس اظهارات سنگتراشان شیرسنگی مناطق بختیاری‌نشین تنظیم گردیده است.

- آسیب‌های ریوی: سنگتراشان ساعات طولانی در معرض گرد و غبار ناشی از تراش سنگ هستند و حتی با رعایت نکات ایمنی مانند استفاده از ماسک هم همچنان این خطر آن‌ها را تهدید می‌کند چنانکه نعمت‌الله گل‌محمدزاده ۳۴ ساله از سنگتراشان مسجد سلیمان به همین دلیل به توصیه اکید پزشکان دست از کار سنگتراشی کشیده بود.

- آسیب‌های ستون فقرات: این آسیب بیشتر در گذشته متوجه سنگتراشان بود زیرا خود سنگتراشان سنگ را از کوه می‌کنند و ابزار حمل و نقل و کار هم مکانیزه نبود. در حال حاضر هم با وجود این که سنگ از معدن یا کارخانه سنگ خریداری می‌شود و با جرثقیل حمل می‌شود به دلیل کار طولانی مدت ایستاده و نگه داشتن ابزار کار سنگین برای روزهای متوالی این آسیب شغلی وجود دارد.

- آسیب‌های چشمی: وجود گرد و غبار ناشی از تراش سنگ و یا ورود ناگهانی تراشه موجب آسیب‌های جدی بینایی می‌شود. استفاده از عینک ایمنی و نشستن گرد و غبار بر شیشه عینک، نیاز به دقت را افزایش می‌دهد که موجب فشار دوچندان به چشم می‌شود به طوری که اکثر سنگتراشان ضعف بینایی و خستگی چشم را از نتایج سنگتراشی می‌دانند.

- آسیب‌های سیستم عصبی: این آسیب به ویژه در شیوه صنعتی بیشتر متوجه سنگتراشان است. ساعات طولانی در معرض صدای گوش خراش دستگاه‌های برش و ساب بودن، هم به شنوایی و هم به سیستم عصبی آسیب می‌رساند. از سوی دیگر لرزش حاصل از کار دستگاه‌های برش، ساب و مته‌های هیلتی موجب ایجاد ضعف سیستم عصبی و لرزش دست در سنگتراشان می‌شود.

- آسیب‌های ناشی از شکستن صفحات برش و اصابت ترکش ناشی از آن با بدن: تکه‌ای از صفحه سنگ وارد حفره شکم استاد بهروز خدادادی شد و او را برای مدتی به بیمارستان فرستاد. همچنین استاد عباس افشار از سنگتراشان و مجسمه‌سازان نجف آباد در اثر اصابت صفحه سنگ از ناحیه صورت و چشم دچار آسیب جدی شد که بعد از گذشت سال‌ها همچنان آثارش را بر چهره داشت.

- آسیب‌های ناشی از کار در فضای باز: به دلیل گرد و غبار و صدای زیاد ابزار آلات، امکان ساخت شیرسنگی در فضای بسته کارگاهی وجود ندارد لذا گرمای تابستان و سرمای زمستان، باد و باران و آفتاب هم می‌توانند موجب آزار سنگتراش شوند.

نتیجه‌گیری

با استناد به مطالعات باستان‌شناختی، قدمت بسیاری از آثار هنری با نقش مایه شیر در ایران به هزاران سال پیش برمی‌گردد. درآیین‌های آرامگاهی ساکنان اولیه فلات ایران شواهدی از به‌کارگیری نقش شیر موجود است. آنچه به عنوان یک موضوع فرهنگی حائز اهمیت است حضور این سنت در منطقه مورد مطالعه و زنده بودن این نماد است چنان که در حال حاضر سنگتراشان بسیاری به ساخت شیرسنگی برای گورها مشغولند. کهن‌ترین تندیس شیر در ایران، شیر اکباتان است که بر یکی از دروازه‌های این شهر معروف به دروازه شیر قرار داشته است. هرتسفلد این شیر را مربوط به دوره مادی یا پارتنی می‌داند. هنریش لوشه این شیر را یادگار یونانیان می‌داند که به یادبود فتح همدان توسط اسکندر در دروازه این شهر نصب شد اما گیرشمن این اثر را از معدود آثار باقی مانده دوره ماد می‌داند (ضابطی، ۱۳۸۹: ۱۹۶). در تاریخ هنر ایران آمده است تندیس‌های سنگی قبور اگر چه اکثراً بدون تاریخ‌اند، ولی توجه به تاریخ سایر آثار از این دست نشان‌دهنده رواج این سنت در قرون ۱۲ و ۱۳ ه.ق. می‌باشد. گروهی براین عقیده‌اند که پیکره‌های شیری در نتیجه تغییر و تبدیل این نقوش از سطح به حجم پدید آمده‌اند" (نصری اشرفی و شیرزادی آهودشتی، ۱۳۸۸: ۱۵۵۱). شیرهای سنگی بر مزار مردگان عمدتاً از دوره صفویه به بعد مشاهده می‌شود و بسیاری از سفرنامه‌های مربوط به این دوره و شواهد موزه‌ای و گورستانی این موضوع را تأیید می‌کنند. تاریخ ساخت یکی از این شیرها به حدود چهارصد سال قبل (۱۰۳۷ ه.ق.) می‌رسد (همان). گرچه قدیمی‌ترین شیرهای سنگی به دلیل فرسایش فاقد تاریخ هستند اما نگارنده تاریخ ۱۲۰۲ ه.ق. را به عنوان قدیمی‌ترین مشاهده خود و شیری با تاریخ ۱۳۹۶ ه.خ. را به عنوان جدیدترین مشاهده خود در این نوشتار ثبت کرده است.

براساس مصاحبه‌هایی که با سنگتراشان مناطق مختلف بختیاری نشین شامل شهرهای الیگودرز، افجان، نجف آباد، اصفهان، هفشیجان، پردنجان، سورشجان، فارسان، سیرک، اردل، ایزه، لالی، سوسن، مسجد سلیمان و همچنین بر اساس مشاهدات نگارنده، میزان عرضه و تقاضای شیرسنگی چه از نظر تعداد چه از نظر نوع نگاره در بخش‌های مختلف منطقه

بختیاری‌نشین یکسان نیست و به طور کلی می‌توان گفت در روستاها تمایل به شیرسنگی بیش از شهرهاست. در میان بختیاری‌های استان اصفهان به ویژه شهر نشین‌ها استفاده از تصویر پانتوگراف شیر بر سنگ گور بیشتر از مجسمه شیر است که دلیل این امر، نظارت شهرداری‌ها بر اندازه گورها و نظم گورستان‌ها است که در سه سال اخیر این نظارت موجب کاهش چشم‌گیر تقاضای مجسمه شیر شده ولی نقش شیر بر سنگ گور با اندازه‌های مصوب شهرداری‌ها چه به صورت برجسته تراشی و چه به صورت لیزری رایج است. دلیل دیگر استقبال از تصاویر لیزری و نقش برجسته شیر قیمت بالای مجسمه شیرسنگی است.

در میان بختیاری‌های منطقه الیگودرز تقاضای شیرسنگی کمتر است به ویژه شیرسنگی سبک قدیم گرچه در چند سال اخیر با ورود شیرهای یال‌دار به گورستان‌ها تعدادی از آن‌ها هم در گورستان‌های الیگودرز نیز مشاهده می‌شود. دوری از کانون بختیاری و در حاشیه منطقه بودن می‌تواند یکی از دلایل کم رنگ شدن این سنت در این بخش باشد. در چهار محال بختیاری در مناطق بیلاقی عشایر همچنان سنت شیرسنگی رایج است اما در مناطق شهری علاوه بر این که نشانی از شیرهای قدیمی نیست تقاضای شیرهای جدید نیز بسیار محدود است و حتی در بعضی شهرها اصلاً وجود ندارد مثلاً در منطقه فارسان و پردنجان و سورشجان طبق یک قرارداد نانوشته قرار شده به دلیل قیمت بالای شیرسنگی و دوری از تجمل‌گرایی، اهالی بر گورها شیرسنگی قرار ندهند اما نقش برجسته و تصاویر لیزری شامل این محدودیت نمی‌شوند. ولی در منطقه کوه‌رنگ شیرهای سنگی در سبک قدیم و جدید مورد تقاضا هستند و تقریباً در همه گورستان‌ها شیرسنگی مربوط به پانزده سال اخیر موجود است و شیرهای قدیمی که از دستبرد سارقان جان سالم به در برده‌اند نیز به چشم می‌خورند.

بیشترین تقاضای شیرسنگی در میان بختیاری‌های استان خوزستان است. در ایذه و روستاهای اطراف بیشترین شیرهای سنگی چه در سبک جدید و چه سبک قدیم و پرکارترین شیر تراشان منطقه دیده می‌شود. در مسجد سلیمان تقاضای شیرسنگی سبک قدیم بیشتر است و لالی و اندیکا هم از نقاط پر شیر منطقه بختیاری است لذا به نظر می‌رسد مناطق ایذه، مسجد سلیمان، سوسن، اندیکا و لالی که در تمدن‌های باستانی ایران مرکزیت داشته‌اند و با زیستگاه شیر ایرانی نیز انطباق دارند در حال حاضر قلمرو اصلی شیرهای سنگی باشند.

منابع

- امان‌اللهی بهاروند. سکندر (۱۳۷۰). قوم لر. تهران: آگاه.
- امیر احمدیان. بهرام (۱۳۷۸). ایل بختیاری. تهران: دشتستان.
- صفی‌نژاد. جواد (۱۳۸۱). لرهای ایران (لر بزرگ، لر کوچک). تهران: آتیه.
- ضابطی جهرمی. احمد (۱۳۸۹). پژوهش‌هایی در شناخت هنر ایران. تهران: نی.
- قنبری عدیوی. عباس (۱۳۹۳). شیرسنگی. شهرکرد: نیوشه.
- نصری اشرفی. جهانگیر؛ شیرزادی آهودشتی. عباس (۱۳۸۸). تاریخ هنر ایران. تهران: آرون.